

Txus Morata
Eva Palassí

Oci i participació social de la gent gran. Avaluació d'un programa d'Animació Sociocultural i Desenvolupament Comunitari a la ciutat de Granollers

Resum

En aquest article es presenta una investigació que avalua un programa d'oci i participació social ("Implica-Acció") adreçat a gent gran de Granollers. Aquest programa es va implementar durant 7 anys (2001-2008) sent avaluat el seu impacte als dos anys següents de la seva finalització. Utilitza com a base de la seva actuació la metodologia de l'animació sociocultural des de la qual es promou un model de Desenvolupament Comunitari basat en els principis de participació, corresponsabilitat i construcció de ciutadania. L'objectiu ha estat verificar com l'aplicació d'aquesta metodologia en un context determinat pot promoure processos de participació ciutadana i activitats d'oci des de la perspectiva de la democràcia cultural, incrementant al seu torn la iniciativa social a barris, territoris i/o espais comunitaris.

Paraules clau

Acció Comunitària, Animació sociocultural, Desenvolupament Comunitari, Educació Intergeneracional, Gent gran, Iniciativa social, Oci, Participació ciutadana

Ocio y participación social de las personas mayores. Evaluación de un programa de Animación Sociocultural y Desarrollo Comunitario en la ciudad de Granollers

En este artículo se presenta una investigación que evalúa un programa de ocio y participación social ("Implica-Acción") dirigido a personas mayores de Granollers. Dicho programa se implementó durante 7 años (2001-2008) siendo evaluado su impacto a los dos años siguientes de su finalización. Utiliza como base de su actuación la metodología de la Animación Sociocultural desde la que se promueve un modelo de Desarrollo Comunitario basado en los principios de participación, corresponsabilidad y construcción de ciudadanía. El objetivo ha sido verificar cómo la aplicación de dicha metodología en un contexto determinado puede promover procesos de participación ciudadana y actividades de ocio desde la perspectiva de la democracia cultural, incrementando a su vez la iniciativa social en barrios, territorios y/o espacios comunitarios.

Palabras clave

Acción Comunitaria, Animación sociocultural, Desarrollo Comunitario, Educación Intergeneracional, Iniciativa social, Ocio, Participación ciudadana, Personas Mayores

Leisure and social participation for the elderly. Assessment of a sociocultural and community development program in Granollers

This article analyzes an assessment investigation about a leisure and social participation ("Implica-Acción") program for elderly people in Granollers. This program was implemented for 7 years (2001-2008), and its impact was analyzed two years after finishing. This program used the sociocultural animation methodology as a base, its aim was to promote community development, based on participation, co-responsibility and citizenship building. The objective of the assessment is to verify the implementation of that methodology in a specific context, which can promote citizen participation and leisure activities based on cultural democracy, also promoting social initiative in neighborhoods and community territory or spaces.

Keywords

Community action, Sociocultural animation, Community development, Intergenerational education, Social initiative, Leisure, Citizen participation, Elderly

Com citar aquest article:

Morata, Tx.; Palassí, E (2012). "Oci i participació social de la gent gran. Avaluació d'un programa d'Animació Sociocultural i Desenvolupament Comunitari a la ciutat de Granollers". *Educació social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 51, p.67 - p.90

▲ Introducció

A les nostres societats actuals es produeixen transformacions socioculturals i demogràfiques constants. Una d'elles és l'emergència de nous sectors de població, concretament el de la gent gran activa, la qual requereix de respostes socioculturals i educatives noves i de projectes d'oci i culturals participatius. Cal també que aquests projectes i accions puguin ser avaluats de forma tècnica per professionals, participants i investigadors de cara a la millora de les comunitats locals i dels territoris.

El sector de *gent gran activa* es troba en un constant creixement. L'etapa de la vellesa s'allarga cada cop més i és percebuda i tractada per les administracions i pel sector econòmic de forma passiva i, en molts casos, únicament valorada com necessitada de serveis i de recursos. Aquest fet exigeix, cada vegada més, un canvi cultural que es tradueixi en polítiques socioculturals i educatives encaminades a fer de la vellesa una etapa digna de ser viscuda plenament, plena de sentit i d'utilitat social.

La gent gran té potencialitats i "capital social" rellevant

La gent gran té potencialitats i "capital social" rellevant; pot ser agent actiu en la comunitat, disposa de temps, pot interessar-se per noves activitats i per altres que havien quedat relegades en la seva vida laboral, pot forjar nous rols des del voluntariat ciutadà, tenint un paper participatiu i de reconeixement social.

Aquest fet és el que va motivar la creació del programa "Implica-Acció", l'objectiu ha estat activar la creació cultural i la posada en marxa d'activitats d'oci per a la gent gran en un territori concret, en aquest cas Granollers, sent les mateixes persones grans les promotores i dinamitzadores dels processos comunitaris que es van generar a la ciutat. Dos dels programes que es van implementar i que presentem en aquest article són:

- *Programes d'oci i participació* que proporcionin experiències d'oci actiu, solidari, participatiu i d'aprenentatge sociocultural. A les nostres societats actuals, gran part de l'oci s'utilitza com un espai de consum, per tant, pot resultar també una aportació significativa a favor d'altres tipus d'activitats i experiències d'oci per a gent gran i per a la comunitat en general, en les quals es promogui la participació ciutadana i la iniciativa social.
- *Programes intergeneracionals* com un mitjà eficaç per desenvolupar el coneixement i la comprensió de les diverses generacions, un recurs per a l'aprenentatge al llarg de tota la vida i, també, com a autèntiques experiències d'educació comunitària. Els programes intergeneracionals poden produir un benefici significatiu per a la comunitat local, ja que promouen aprenentatges i intercanvis entre les diferents generacions d'un territori.

Marc teòric i/o conceptual del programa “Implica-Acció”

El marc teòric d'aquesta investigació s'ha concretat en dos blocs temàtics complementaris: *Animació Sociocultural (ASC)-Desenvolupament Comunitari i Oci i participació de la gent gran*. Aquesta estructura teòrica separada en dos blocs no impedeix que s'integrin i s'interrelacionin tots dos al llarg de tot el discurs.

Per a la construcció del marc teòric, a més de les nombroses fonts bibliogràfiques consultades, es van realitzar també una sèrie d'entrevistes a experts de l'àmbit acadèmic i professional, de caràcter exploratori, per tal de contrastar les idees que es consideraven especialment significatives per a l'estudi.

Animació Sociocultural i Desenvolupament Comunitari

La rellevància social i científica de l'ASC com una metodologia eficaç per al desenvolupament de la participació i la construcció de ciutadania, es confirma per diferents fets. El primer d'ells, per la diversitat geogràfica on s'ha aplicat aquesta metodologia i els efectes socioculturals que ha produït i també perquè se segueix aplicant en l'actualitat –tot i que ha anat adquirint denominacions diverses (desenvolupament comunitari, dinamització sociocultural, acció comunitària, etc., al llarg del temps–. Un altre fet també significatiu, pel que fa a la seva validesa, és que segueixin vigents els mateixos principis i fonaments teòrics originaris. Cal destacar que els motius de la seva aparició, encara que de forma diferent en l'actualitat, segueixen sent vàlids i necessaris tant a l'Europa d'avui com als països d'Amèrica Llatina.

Gran part de la seva aportació s'expressa en la permanència de la seva praxi des dels anys 70, en què inicia el seu camí a Europa, sent resposta a la necessitat de *vertebració comunitària de les ciutats desenvolupades* a causa de la desmembració social que patien aquests països. L'apatia participativa i d'individualisme creixent van fer emergir organitzacions socials i culturals així com activar un model de societat basat en els valors de la solidaritat, la cohesió social i la democràcia; també un model de societat on es desenvolupi una modalitat d'acció comunitària que promogué aquests valors socioculturals en els territoris, ciutats i barris.

Pel que fa a la conceptualització de l'ASC, la majoria de les aportacions realitzades per part d'autors especialitzats en el tema, la defineixen sota dues perspectives: com una tecnologia social que utilitza eficaçment mètodes, tècniques i activitats. Aquesta orientació fa referència especialment al paradigma tecnològic de l'ASC (Ucar, 2002 i Merino, JV 1997). D'altra banda, l'ASC entesa com una praxi sociocultural que incideix en la dimensió sociopolítica de la cultura i l'educació, i que es configura sota un paradigma dialèctic o sociocrític (Ander-Egg, 1989 i Caride, JA, 2005; Pérez Serrano, G.; Pérez de Guzmán, MV, 2006; Morata, T 2011). Tots dos paradigmes, *el*

tecnològic i el sociocrític, cal que es puguin combinar en les seves pràctiques i orientacions, ja que la seva complementarietat és la que pot arribar a promoure processos significatius de transformació social.

Sobre la figura de l'*animador sociocultural*, dins de les professions educatives, quedaria emmarcada especialment en la professió de l'educador social, el qual pot utilitzar l'animació com a metodologia de la seva actuació (Perez Serrano, G; Perez de Guzmán Puya, MV, 2005). També aquesta metodologia pot ser aplicada per altres agents de la cultura, de la salut, de l'acció social i per organitzacions del Tercer Sector.

El *model de Desenvolupament Comunitari* que es planteja en aquest estudi, el qual integra dimensions econòmiques, culturals i socials del desenvolupament humà, s'assenta en els principis de participació, corresponsabilitat i construcció de ciutadania, i proposa com a aspectes clau per a la seva pràctica: l'acció comunitària, l'activació de la participació ciutadana i l'increment de la iniciativa social com a forma d'actuació sociopolítica i de desenvolupament cultural.

L'*Acció Comunitària*, pel que fa a la millora de la qualitat de vida de les persones i dels grups socials (Marchioni, 2006 i Llena, A.; Ucar, X. 2006). La *participació ciutadana* com un procés global que integra components psicològics, pedagògics i polítics que interactuen en els individus i en les comunitats (Garcia Roca J, 2004) i la *iniciativa social*, vertebrada en entitats socials, que enforteix la democràcia i pot contribuir a la creació d'un teixit social, d'un "capital social" que faci possible que la "qüestió pública", els afers dels ciutadans, no estiguin únicament en mans de l'Estat, sinó també de la societat civil organitzada.

Mereix especial menció la funció social que en els tres àmbits de l'acció comunitària compleix el voluntariat, en tant que ciutadania activa, el qual pot arribar a generar noves capacitats humanes i pot esdevenir un autèntic recurs social. Les *accions de voluntariat* poden significar un benefici social important per a la societat i poden ser també resposta al desig de solidaritat inherent a les persones, a la necessitat de socialització i d'implicació pel benestar de veïns i ciutadans. L'augment de situacions d'exclusió social que es donen en les nostres societats desenvolupades qüestiona si els mètodes de treball comunitari que s'estan aplicant són els adequats. Aquest fet ens fa plantejar també noves formes de *treball coordinat, en xarxa, articulats i interdisciplinari*, amb l'objectiu de donar una resposta més eficient a les demandes integrals de les persones i dels grups socials.

També creiem necessari poder establir i clarificar breument les diferències i relacions entre l'ASC i el Desenvolupament Comunitari. *El desenvolupament comunitari i l'ASC resulten dos conceptes difícilment diferenciables*, però no són dos conceptes equiparables (Trilla J., 1997 i Morata, M.J., 1997). Tots dos es relacionen en tant que plantegen un mateix model social basat en la participació, la creació cultural i en la construcció de ciutadania. No

obstant això, el desenvolupament comunitari posa l'èmfasi en la finalitat del procés –és a dir, el desenvolupament integral i endogen de les comunitats–, mentre que l'ASC, si bé pretén també el desenvolupament de la comunitat, posa més l'èmfasi en la metodologia del procés.

Taula 1. Relacions i diferències entre ASC i Desenvolupament Comunitari

	Relacions	Diferències
Animació sociocultural	Treballen per un model social que pretén: Promoure participació i dinamització social Responsabilització de la població en la gestió dels seus problemes i recursos.	L'ASC és una metodologia d'intervenció que treballa per un model de Desenvolupament Comunitari
Desenvolupament comunitari	És Integral i endogen Busca la transformació de l'entorn Desenvolupa la participació cultural Impulsa la iniciativa social	El Desenvolupament Comunitari és la finalitat del procés: el desenvolupament integral i endogen de les comunitats.

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

Oci i gent gran

Des de la perspectiva del model d'ASC i Desenvolupament Comunitari que estem presentant, la concepció d'oci des d'on s'emmarca el programa "Implica-Acció" ofereix les següents característiques:¹

- Es refereix a la llibertat d'elecció, a la creativitat, a la satisfacció, l'augment de plaer, etc., de les persones, que abasta activitats intel·lectuals, socials, artístiques i espirituals.
- L'oci com una manera de projectar la *llibertat* en la vida quotidiana, possibilitant així que l'autorealització personal i comunitària es diversifiqui en emocions, sentiments, iniciatives, experiències..., com un dret que s'ha de reconèixer i exercir universalment.

Les *funcions educatives dels programes d'oci* adreçats a la gent gran i, que en el marc d'aquest programa s'han desenvolupat, són les següents:

- Ajudar a reconèixer *el valor i la utilitat personal i social de l'oci*.
- Afavorir i promoure *aprenentatges significatius* en la gent gran.
- L'oci pot afavorir la *recuperació i la valoració de nous rols socials* actius en la gent gran.

- El context social canviant i la concepció de la qual es parteixi, pel que fa a la comprensió de l'envelliment. Seran dos aspectes que determinaran els sistemes de *motivació i expectatives* de la persona gran en les activitats d'oci. Aquests aspectes s'han de contemplar a l'hora de dissenyar i aplicar els programes d'oci per a la gent gran.
- Desenvolupar experiències participatives i d'utilitat social per a aquest sector de població.

Pel que fa als *programes d'oci per a la gent gran* que s'estan duent a terme en l'actualitat en presentem dos, ja que fan especial referència a l'increment de creació cultural i perquè produeixen efectes significatius per al desenvolupament personal i cultural de la gent gran i per a la societat en general. Són aquells programes dirigits a incrementar un oci que promogui processos i accions de participació social i que contribueixi a desenvolupar un tipus de voluntariat que incrementi la millora i l'activació de la iniciativa social.

Taula 2. Programes d'oci per a gent gran

<p>Programes d'oci i participació</p>	<p>Dos aspectes rellevants:</p> <p>a.- Participació ciutadana i gent gran: 4 nivells de participació:</p> <p>1r nivell: Generació dels valors comunitaris i familiars, el manteniment de les relacions amb els grups informals més propers: amics i coneguts.</p> <p>2n nivell: La gent gran vol fruit del seu temps lliure, un temps del qual en època de productivitat no va poder gaudir per l'intens nivell de treball.</p> <p>3r nivell: Participació en el desenvolupament de reproducció social: ajut econòmic als seus fills i a la cura dels néts.</p> <p>4t nivell: Participació en entitats socials o associacions.</p> <p>b.- Pedagogia comunitària i participació.</p> <p>La vellesa com una etapa de construcció social i d'interacció amb l'entorn. Iniciatives que impliquen la gent gran en els seus contextos socials pròxims, reivindicant el seu paper de ciutadans actius, capaços de viure plenament integrats.</p>
--	--

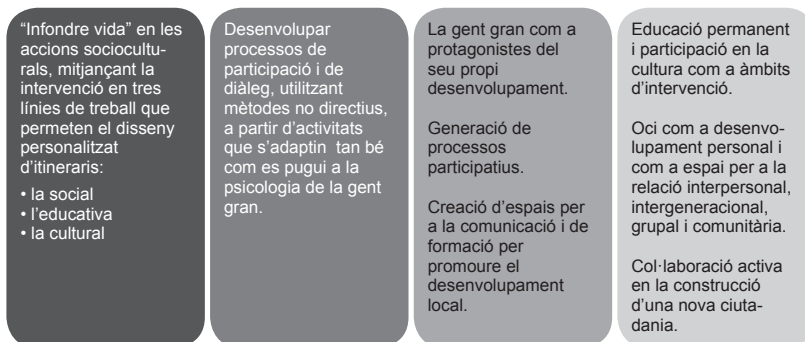
<p>Programes d'oci i voluntariat</p>	<p>Una de les finalitats de l'oci educatiu serà conscienciar la gent gran del valor que suposa participar en accions i programes de col·laboració amb la societat, mitjançant activitats de voluntariat social o sociocultural, o mitjançant organitzacions voluntàries: agrupació de persones que comparteixen i defineixen interessos comuns, directament afectats per la seva voluntat de coadjuvar en la construcció de la societat civil.</p> <p>Aspectes essencials per a una autèntica experiència d'oci:</p> <ul style="list-style-type: none"> Representar una participació real en la vida política quotidiana. Connectar la persona amb la comunitat i enfortir el seu sentiment de pertinença. Experimentar el valor de la col·laboració. Espai d'organització social, mediació i interlocutor eficaç amb l'Administració i la iniciativa privada. Respectar i respondre als ritmes, interessos i motivacions dels participants. Enfortiment d'un model social, basat en la participació i la cohesió social... Formació humana, tècnica i associativa dels participants. Afavorir tres condicions bàsiques: la motivació, la formació i la participació.
---	---

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

L'Animació Sociocultural es pot considerar una metodologia socialment eficaç per al desenvolupament de programes d'oci de la gent gran

Aquesta afirmació parteix de considerar que l'ASC aplica una sèrie de criteris a aquests programes com són:

Esquema 1 ASC i programes d'oci per a gent gran

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

El programa “Implica-Acció” i alguns resultats de la seva avaluació

En aquest apartat presentem, en un primer moment, el disseny del programa “Implica-Acció” i, en segon lloc, les diferents fases de l’avaluació que s’han aplicat i alguns resultats obtinguts de la seva activitat.

El programa “Implica-Acció” es va realitzar en quatre etapes, clarament diferenciades entre si:

Taula 3. Etapes programa Implica-Acció

Etapa 1	El disseny del programa inicial concretat en dos projectes: 1. Col·laboració en entitats socials i de voluntariat de Granollers 2. 11 accions culturals a Granollers.
Etapa 2	Valoració del disseny inicial i reelaboració d’aquest programa, a partir de les dades contrastades dins del territori i dels recursos humans i econòmics disponibles.
Etapa 3	La valoració de la implementació del programa “Implica-Acció”.
Etapa 4	L’avaluació del programa en dues fases consecutives: a) Avaluació dels resultats obtinguts en finalitzar la seva aplicació. b) Avaluació del seu impacte per tal de valorar la repercussió socio-cultural a la ciutat de Granollers i les possibilitats de generalització del programa en altres territoris i altres àmbits d’actuació.

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

El programa inicial es va dur a terme a partir de l’observació de les entitats i recursos del territori mitjançant una anàlisi documental i entrevistes de tipus exploratori a informants clau de la ciutat. Es va desenvolupar en tres etapes consecutives: el coneixement del territori, la realització del mapa de recursos i la selecció de recursos amb què es volia col·laborar.

Etapa 1: *El disseny del programa “Implica-Acció”* va avançar, de forma orientativa, algunes propostes que la gent gran conjuntament amb la resta de la població i en diàleg amb representants de les diverses entitats del territori van realitzar. Així doncs, es van concretar dos tipus de projectes:

Projecte 1:

Col·laboració amb les entitats de voluntariat del territori de Granollers: realitzar accions de mediació, concretament d’informació, assessorament, formació bàsica i connexió entre la gent gran que desitjava ser voluntària i les entitats socials i de voluntariat de Granollers.

Projecte 2:

Creació d’11 accions culturals dinamitzades per la gent gran de Granollers
Aquest projecte va consistir en la creació d’accions culturals. Accions adreçades a la població en general de Granollers, de caràcter intergeneracional, en què fou la pròpia comunitat local la protagonista i receptora d’aquestes activitats. El disseny del projecte proposava la realització d’11 accions:

1. Recuperació d'oficis i costums populars
2. Presència en els mitjans de comunicació
3. Tertúlies culturals
4. Aula cultural
5. Guies per ensenyar els museus de la comarca a nens, joves, adults i gent gran
6. Guies de recorreguts turístics
7. Creació i interpretació artística
8. Animació en biblioteques
9. Assessorament a joves que iniciïn la seva carrera professional i a persones que realitzin tasques de gestió i administració en associacions
10. Accions de sensibilització i defensa mediambiental
11. Programa de formació per a voluntaris

En aquest disseny inicial del programa s'establien 3 fases per a la seva implementació:

Taula 4. Fases implementació programa *Implica-Acció*

1a fase	Sensibilització i captació de voluntaris. Aquesta va ser de gran importància en la seva implementació ja que significava el punt de partida d'un procés participatiu de caràcter local.
2a fase	Planificació i implementació dels dos projectes amb la participació de la gent gran al llarg de tot el procés de l'activitat.
3a fase	Avaluació continuada del programa a partir de l'eficàcia, l'eficiència i els efectes produïts a Granollers.

Font: Tesi doctoral: De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario

La *metodologia* utilitzada per al desenvolupament d'aquesta investigació ha estat la *Recerca avaluativa* aplicada en quatre fases d'avaluació. És una metodologia de tipus qualitatiu, orientada cap al canvi i la presa de decisions. Es va triar aquesta metodologia fonamentalment per tres raons:

- Per la participació directa que les persones poden tenir al llarg del procés del programa.
- Perquè permet establir *judicis de valor* sobre el disseny, l'aplicació i els resultats del programa amb rigor i objectivitat. Aquesta metodologia permet mesurar l'eficàcia, l'eficiència, i els efectes de les accions així com també orientar la presa de decisions en relació amb la seva continuïtat i a la seva possible transferència a altres territoris i altres àmbits d'actuació.
- I, finalment, per la combinació de tècniques de recollida d'informació de tipus qualitatiu i quantitatiu. La complementarietat d'ambdues ofereix major rigor i millor control dels resultats.

Esquema 2. Fases de la investigació avaluativa

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

Les tècniques de recollida d'informació que s'han utilitzat en cadascuna de les fases esmentades han estat:

Taula 5. Tècniques de recollida d'informació

Tècniques	Avaluació Disseny	Avaluació Implementació	Avaluació Resultats	Avaluació Impacte
Fases				
Entrevista Individual	58 ent.	50 ent.	8 ent.	24 ent.
Entrevista grupal	NO	10 ent.	8 ent.	2 ent.
Observació participativa	NO	-	-	NO
Anàlisi documental	-	-	-	-
Qüestionaris	23 cuest.	NO	131 cuest.	NO
Taula de registre	-	-	-	-

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

A continuació presentem breument les diverses etapes avaluatives del programa i alguns dels resultats obtinguts, que han estat especialment significatius.

Etapa 2: Valoració del disseny inicial del programa i reelaboració

Prèviament al disseny del programa definitiu es va fer una valoració inicial en què s'avaluava l'adequació de les activitats proposades amb les expectatives i necessitats dels participants.

El procés de valoració es va dur a terme a partir d'una sèrie d'etapes:

- Una primera, mitjançant la selecció d'informants clau.
- En un segon moment, es van realitzar 58 entrevistes i 23 qüestionaris a agents significatius del territori per precisar les necessitats socioculturals de la gent gran i valorar les respostes que la ciutat oferia a aquesta població.
- Un tercer moment per a la valoració dels resultats en què es van presentar les necessitats detectades. Aquestes propostes es van ordenar en 10 tipologies i 37 activitats.
- Finalment, una quarta fase, on es va realitzar la valoració de les demandes socioculturals de la gent gran. Les accions que van ser seleccionades van ser quatre: Acompanyament personal, Bibliosalut, Opinió cívica i Taller "La nostra història".

El programa definitiu va mantenir del programa inicial els dos projectes marc:

Col·laboració amb les entitats socials i de voluntariat

Creació d'accions culturals, restant configurat el programa en dos projectes i sis accions.

Taula 6. Programa *Implica-Acció* definitiu

Accions	Descripció
Projecte 1 Col·laboració amb les entitats de voluntariat del territori	
1. Acompanyament personal	Aquesta acció consisteix a oferir relació i ajut a persones que es troben soles i necessiten suport social per realitzar diferents gestions quotidianes com ara: anar al metge, fer una passejada, etc., potenciant, en la mesura en què es pugui, la sociabilitat i la connexió amb l'entorn.
2. Bibliosalut	Aquesta activitat pretén que els pacients de la Fundació Hospital de Granollers accedeixin a l'activitat de lectura, així com també puguin rebre la visita periòdica del voluntari. L'activitat consisteix, per tant, en oferir llibres als pacients i als seus familiars i aprofitar aquesta oportunitat per construir també un espai de relació i de comunicació.

Projecte 2 | Creació d'accions culturals

3. Taller “La nostra història”	Aquesta acció d'educació intergeneracional sorgeix com un desig, per part de la gent gran, de transmetre les seves experiències i coneixements als nens de la comunitat. Per tal d'explicitar l'experiència de la gent gran es defineix un taller que, mitjançant la tècnica de les “històries de vida”, aplica una metodologia de treball grupal.
4. Associació: Opinió cívica de Granollers	Es crea per iniciativa de 7 persones grans que veuen la necessitat d'expressar i transmetre, mitjançant articles d'opinió als mitjans de comunicació local, la seva visió sobre alguns temes socials que els preocupen i en els quals volen aprofundir. A tall d'exemple, destaquem alguns títols: Les plantes en els balcons, L'altra cara de la festa major, La destrucció del museu La Tela, Silenci Administratiu.
5. Setmana cultural	Es desenvolupa des de l'any 1983 i pretén mostrar a totes les persones grans i a la ciutat les diferents activitats lúdiques i culturals que la gent gran realitza des d'entitats, programes i recursos de la ciutat. Per tal d'organitzar aquesta activitat de tipus participatiu es constitueix una coordinadora, on assisteixen representants grans de totes les activitats. Al programa Implica-Acció se li encarrega la dinamització de la coordinadora, per tal de desenvolupar la XX i XXI Setmana cultural, de forma participativa.
6. Dinamització cultural	L'acció Dinamització cultural consisteix en la planificació i realització d'una gran diversitat d'activitats socioculturals (balls, jocs, tallers culturals, jornades de formació, etc.). Els seus objectius són: 1. Prevenir la pèrdua de salut de la persona gran 2. Incrementar la seva socialització 3. Participar en l'activitat cultural de la ciutat

Font: Tesi doctoral: De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario

Etapa 3: Valoració de la implementació del programa

Per valorar la implementació del programa es van establir quatre objectius i els seus indicadors corresponents de tipus qualitatiu i quantitatiu. Presentem breument alguns dels aspectes més significatius:

1. *Valorar l'adequació i correspondència entre els objectius, les accions del programa i els projectes.* Destaquem com a aspectes més significatius:
  - Es van produir satisfactòriament processos d'aprenentatge cultural, d'oci i de sensibilització social. Es va incrementar de manera significativa la xarxa social de la gent gran.
  - Es va aplicar el treball en xarxa mitjançant sistemes de coordinació, col·laboració i treball en equip. Concretament, es van establir les següents xarxes:

- La coordinació entre la biblioteca, l'hospital i l'equip de voluntaris en l'acció Bibliosalut.
  - En el taller “*La nostra història*” la coordinació entre escola, voluntaris i la comunitat local.
  - En la Setmana cultural, la constitució de la Coordinadora d'entitats de gent gran.
  - El nivell de participació en les diverses accions es valora de forma satisfactòria, excepte l'acció *Acompanyament* que no va complir els resultats previstos ja que les persones grans que necessitaven aquest servei consideraven que havia de ser prestat pels Serveis Socials i no per un servei de voluntariat.
2. *Analitzar si les metodologies i activitats realitzades van donar resposta a les necessitats i expectatives dels participants i del context social.* Com a element significatiu cal destacar que la majoria de les activitats que es van realitzar van potenciar el sentiment d'utilitat social de la gent gran (així ho van expressar ells mateixos en les diferents tècniques d'avaluació aplicades) i van possibilitar experiències d'oci solidari i cultural.
  3. *Valorar si la selecció i la formació realitzada als participants va ser adequada.* Cal destacar que el fet que la selecció dels voluntaris del programa es realitzés a partir d'entrevistes individuals va afavorir que aquesta s'ajustés al nivell de motivació dels participants i a les necessitats expressades per les entitats.
  4. *Valorar els processos d'avaluació i de gestió participativa duts a terme.* En relació amb aquest objectiu es va destacar que:
    - El replantejament continu de l'activitat durant el desenvolupament del programa, mitjançant una adequada aplicació dels procediments d'avaluació, els climes de treball i els canals establerts va afavorir l'avaluació participativa i contínua.
    - El model de gestió participativa va possibilitar incrementar la motivació, la formació i la implicació dels participants.
    - Les accions de difusió del programa Implica-Acció no van complir les expectatives esperades, ja que la presència als mitjans no es va realitzar de forma sistemàtica i constant.

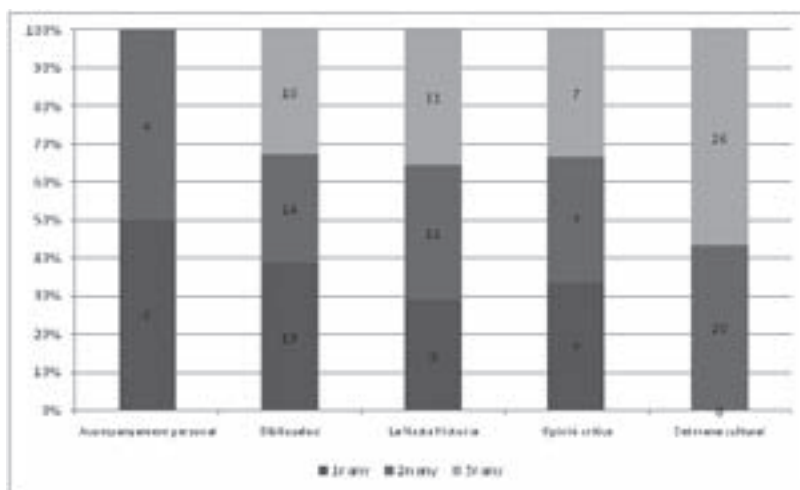
Etapa 4: Avaluació dels resultats i de l'impacte del programa

Els resultats més significatius obtinguts amb l'aplicació el programa els presentem en dues fases: *l'avaluació dels resultats*, en finalitzar la seva aplicació, i *l'avaluació del seu impacte* als dos anys següents de la seva finalització. Aquesta informació ens permet poder valorar la repercussió sociocultural que ha tingut el programa “Implica-Acció” a la ciutat de Granollers i també les possibilitats de transferència d'aquest programa a altres territoris i a altres àmbits d'actuació.

a. Avaluació dels resultats

Es constata que l'aplicació del model de *gestió participativa*, com a forma d'organització i de dinamització comunitària per part de la gent gran, va afavorir que s'activessin satisfactòriament processos de participació, de forma significativa, en la presa de decisions. Aquestes dades s'evidencien a partir del nombre de voluntaris que es van incorporar progressivament en les diverses accions realitzades.

Gràfic 1. Nombre de voluntaris

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

- En relació amb el nombre de voluntaris s'observa, en el gràfic 1, que en l'acció d'*Acompanyament* es mantenen els mateixos voluntaris en els dos anys d'implementació. La mateixa situació s'observa en l'acció *Opinió Cívica*.
- L'evolució del nombre de voluntaris de *Bibliosalut* és la menys estable, decreixent en el segon any per incrementar de nou en el tercer.
- Pel que fa al nombre de voluntaris de "*La nostra història*" es produeix un augment significatiu en el segon any i es manté així durant el tercer.

En segon lloc, la gent gran van poder *expressar les necessitats socioculturals latents* que existien a la ciutat. Es van recollir 37 propostes agrupades en 10 tipologies d'activitats.

Taula 7. Tipologia d'accions

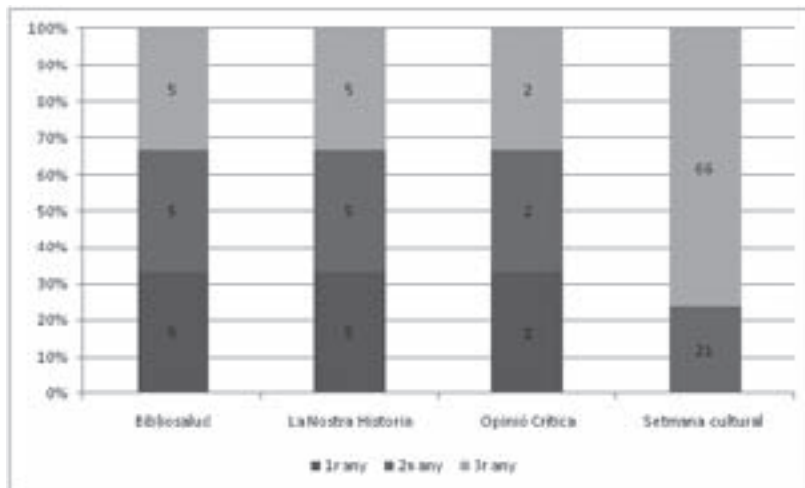
Tipologia d'accions	N.
1. Voluntariat social	3
2. Propostes intergeneracionals	1
3. Propostes culturals	8
4. Suport a la societat civil i equipaments	6
5. Educació	7
6. El llibre i la lectura	3
7. Investigació	2
8. Entreteniment	2
9. Ofertes de la gent gran	1
10. Memòria social	4
TOTAL	37

Font: Tesi doctoral: De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario

Van expressar un alt grau de satisfacció pel que fa al *treball en xarxa entre entitats i professionals del territori*. Aquest fet es va reflectir en el nombre d'entitats que van anar col·laborant durant el procés i que es van coordinar en el procés de desenvolupament del programa.

Gràfic 2. Nombre d'entitats que hi han col·laborat

Font: Tesi doctoral: De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario

Tal com es mostra en el gràfic 2, es va realitzar treball cooperatiu i en xarxa en totes les accions, encara que cal destacar de manera especial el que es va dur a terme en l'acció Setmana Cultural, passant de 21 entitats el primer any a 66 el segon.

En quart lloc, es va valorar altament la *contribució social que aportaven la gent gran a la comunitat* a partir de les activitats que es van dur a terme. Totes elles estaven adreçades a la població de Granollers en general i orientades a la millora de la ciutat.

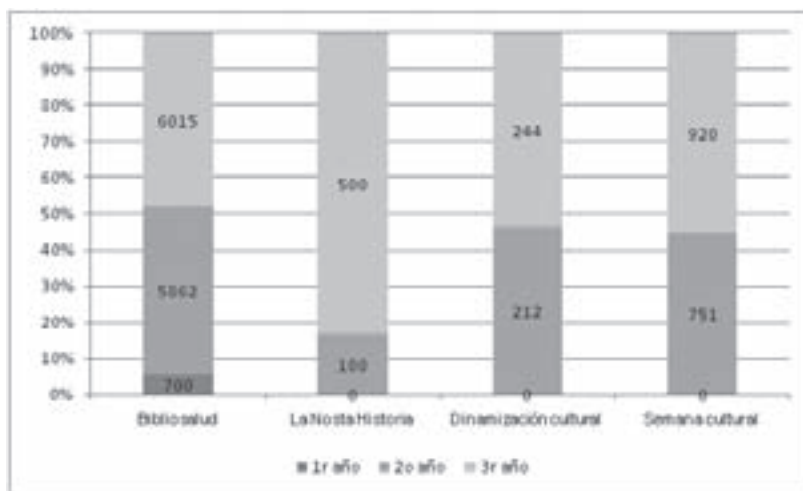
Aquesta contribució social es va concretar en:

- L'expressió d'opinions i valoracions sobre esdeveniments de la ciutat que realitza l'associació *Opinió Cívica* amb 78 articles.
- La transmissió de coneixements realitzada pels voluntaris de "*La nostra història*" en 3 escoles, a través de les 5 activitats intergeneracionals, en què van participar més de 500 nens.
- L'acompanyament a les persones malaltes i familiars i la promoció de la lectura als 2.577 malalts de l'Hospital General de Granollers, que realitzen els voluntaris de Bibliosalut.
- I també oferint activitats d'oci que responien als interessos i demandes de la gent gran, a través de 32 tallers programats en Dinamització Cultural i 29 activitats socioculturals de l'Acció Setmana Cultural.

Els processos d'*avaluació contínua* van afavorir l'increment de rendibilitat social a la ciutat. Aquesta dada s'observa tant en el *nombre d'activitats realitzades* com en els *índexs de participació* que es van produir.

En referència al *nombre de participants*, en totes les accions es dona un increment significatiu al llarg dels tres anys d'implementació.

Gràfic 3. Nombre de participants

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

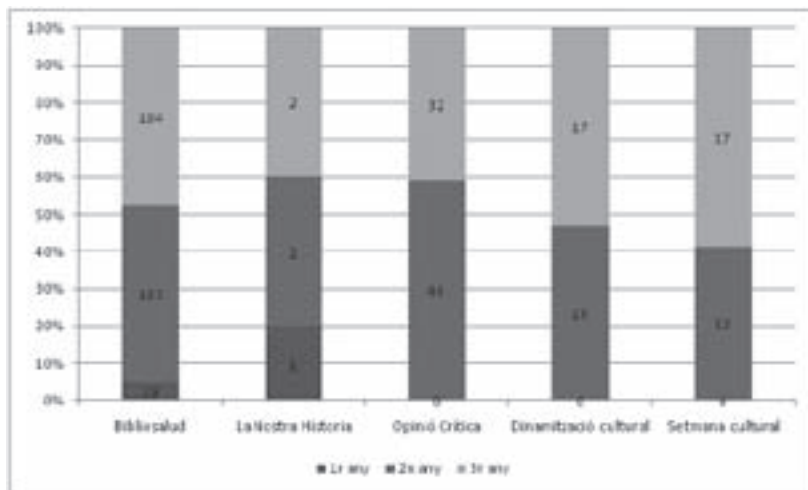
En referència al nombre d'*activitats*, cal ressaltar l'elevat nombre d'accions que realitza l'acció Bibliosalut. La resta d'activitats presenten un lleuger increment, a excepció d'*Opinió Cívica*, que mostra un petit descens en l'últim

any. S'ha afavorit l'obertura de l'escola a l'entorn, mitjançant l'acció "La nostra història" en dues escoles i s'ha produït també un impacte satisfactori, encara que no l'esperat, en els mitjans de comunicació locals.

Gràfic 4. Nombre d'activitats

Font: Tesi doctoral: *De la Animación Sociocultural al Desarrollo comunitario*

Finalment, assenyalar també que es va valorar de manera altament significativa com en el programa s'havien aplicat adequadament i de forma complementària *els principis tecnològics i sociocrítics* que proposa el model de treball de l'ASC. Pel que fa als principis tecnològics, destacar alguna de les dades que evidencia aquesta afirmació com és el fet de la diversitat de procediments tecnològics utilitzats per a la planificació i avaluació de les activitats, la utilització també àmplia de metodologies de treball grupal i l'ús de tècniques de gestió participativa, entre d'altres.

En relació amb l'orientació sociocrítica de l'ASC, s'han pogut comprovar els processos de participació que van ser activats i viscuts tant per la gent gran de la comunitat com pels nens i altres adults que van participar també en les diferents activitats; també, destacar l'increment d'iniciativa social que es va generar a la ciutat i la permanència de persones grans que es van mantenir incorporades a les associacions.

Taula 8. Actors i accions

Gent gran voluntària	145 persones
Gent gran i altres adults beneficiaris d'alguna de les accions	14.704 persones
Nens/es que hi han participat	600 nens/es
Increment iniciativa social	78 entitats
Accions realitzades	530 activitats

Font: Elaboració pròpia

b. Valoració de l'impacte

L'avaluació de l'impacte del programa "Implica-Acció" es va dur a terme en els anys 2006-2008. Es van realitzar 4 entrevistes a experts en temàtiques relacionades amb el programa, 9 entrevistes a professionals i agents de la comunitat relacionats amb les accions i projectes aplicats, 2 grups de discussió on van participar 12 persones grans que havien participat activament i directament en la planificació i dinamització dels diversos projectes i 15 entrevistes a persones grans. Presentem alguns resultats obtinguts a partir de dos aspectes: en relació amb el grau de permanència de les accions i projectes i amb la seva projecció de futur tant a Granollers com en altres territoris o espais de difusió.

a. En relació amb el grau de permanència de les accions i activitats

- Van restar establerts canals de comunicació i diàleg entre l'administració local i les entitats ciutadanes:
  - *Bibliosalut*: l'hospital de Granollers i el voluntariat de gent gran i altres agents.
  - *Associació Opinió Cívica*: punt de trobada entre l'administració i la ciutadania de Granollers.
- Es constata una permanència de la majoria de les persones voluntàries a les entitats i a les activitats socioculturals.
- Romanen actives quatre accions: *Bibliosalut*, *Opinió Cívica*, *Dinamització* i *Setmana Cultural* que es van iniciar amb el programa, sent assumides en l'actualitat per alguna entitat de la ciutat.
- El programa s'ha donat a conèixer en congressos nacionals i internacionals, en jornades de caràcter sociocultural i en diferents espais d'intercanvi entre professionals de l'acció social i a les entitats del Tercer Sector.

b. En relació amb la projecció envers el futur d'aquests efectes a Granollers i, generalitzable també, a altres territoris podem assenyalar com a elements significatius:

- La importància de seguir desenvolupant processos comunitaris i activitats socioculturals que combinin adequadament la dimensió tècnica i ideològica de l'ASC com ara: la vida grupal que se segueix mantenint en l'acció *Opinió Cívica* i l'avaluació continuada en l'acció *Dinamització Cultural*.
- Avançar en l'increment de la participació ciutadana com a procés de diàleg en i per a la presa de decisions. Aquest fet en el programa va afavorir la motivació de la gent gran i la permanència de les accions tant a nivell estructural com en els mateixos equipaments de la ciutat.
- Continuar la coordinació entre diferents entitats i serveis de la ciutat, mitjançant el treball en xarxa. En el moment de realitzar l'avaluació de l'impacte del programa es mantenien en actiu les coordinacions en aquelles accions que encara s'estan realitzant (*Opinió Cívica*, *Bibliosalut*, *Dinamització Sociocultural* i *Setmana Cultural*).

- En relació amb l'activitat intergeneracional, alguns centres escolars de la ciutat es van plantejar la possibilitat de realitzar aquest tipus d'activitats a partir de l'experiència duta a terme en el programa. Quatre centres van manifestar el seu interès a posar en marxa aquest tipus de projectes, ja que valoraven com a altament educatius els efectes que podien produir aquestes activitats, tant per als nens, per a les famílies, la gent gran i la comunitat en general.
- Necessitat i conveniència social de continuar promovent la implicació de la gent gran en accions de voluntariat ciutadà. Cal destacar, tal com així ho van manifestar les persones entrevistades, que aquest tipus d'actuació produeix tant per a la gent gran com per a la comunitat en general un capital social rellevant per a la societat.
- Desenvolupar i consolidar programes d'oci adreçats a la gent gran que afavoreixin experiències de solidaritat i intercanvi intergeneracional i no únicament difusió i consum cultural.
- Es considera d'especial importància transferir els aprenentatges obtinguts mitjançant l'aplicació del programa "Implica-Acció" en publicacions, participació en jornades i congressos, etc.

Algunes conclusions

Les conclusions que es presenten a continuació són una síntesi de les temàtiques més rellevants tractades en l'estudi, tant a nivell teòric com a partir de la implementació i avaluació del programa. La investigació ha volgut donar resposta a la hipòtesi i finalitat de *verificar la validesa científica i social que pot produir l'aplicació de l'Animació sociocultural com una metodologia i estratègia per al desenvolupament i l'apoderament de comunitats i per a la construcció d'un model de desenvolupament comunitari basat en els principis de participació, corresponsabilitat i construcció de ciutadania.*

Fruit d'aquesta investigació les conclusions s'exposen a partir de tres eixos:

- Validesa sociocultural de programes d'oci i de participació ciutadana adreçats a la gent gran que tenen com a objectiu fonamental el desenvolupament de la creativitat cultural i la iniciativa social.
- L'ASC com a metodologia i estratègia idònia per al desenvolupament i l'apoderament de comunitats.
- Un model de desenvolupament comunitari que es fonamenta en els principis de participació, corresponsabilitat i construcció de ciutadania i que es porta a terme mitjançant l'activació de la participació, de l'acció comunitària i de l'increment de la iniciativa social.

Conclusions en relació amb els programes d'oci i participació adreçats a gent gran:

- Aquests programes poden aportar experiències comunitàries i de cohesió social significatives mitjançant:
  - L'obertura de l'escola, dels equipaments públics, de les associacions i de les entitats socials a la ciutat, al barri i/o al territori.
  - L'increment del treball en xarxa a partir de processos i accions de cooperació i col·laboració entre professionals, entitats socials, ciutadania i administracions.
  - la reflexió crítica, les accions de sensibilització i de denúncia social.
  - les experiències de solidaritat ciutadana i l'intercanvi intergeneracional.
- Mitjançant la metodologia que s'ha aplicat en el programa s'han pogut superar enfocaments de caràcter assistencialista cap a la gent gran i oferir noves perspectives de *treball comunitari* basat, especialment, en la planificació tècnica de l'activitat, la coordinació entre entitats i el treball interdisciplinari.
- Amb el programa s'ha evidenciat que la persona gran és un agent actiu en la comunitat i que, per tant, cal valorar i potenciar la seva contribució social.
- Cal dissenyar programes d'oci per al sector de població de gent gran, basats en els principis de *democràcia i de creació cultural*. Per fer-ho possible es requereix que la ciutat ofereixi estructures i recursos accessibles i de proximitat a les persones i que orienti les seves actuacions cap a la participació social i la contribució de la gent gran com un "capital social" rellevant.
- Amb la implementació del programa "Implica-Acció" s'han pogut constatar també una sèrie de riscos que presenta l'*activitat intergeneracional* i que caldria tenir en compte de cara a la seva aplicació, en concret alguns: considerar aquest tipus d'accions com esporàdiques i puntuals, no planificar tècnicament i no promoure adequadament que aquestes experiències siguin transferides als nuclis familiars dels nens i adolescents.

Conclusions de l'ASC com a metodologia i estratègia idònia per al desenvolupament i apoderament de comunitats:

- L'anàlisi teòrica realitzada en l'estudi i el programa implementat han permès confirmar que per afavorir la rendibilitat social de les comunitats cal que l'ASC integri en les seves pràctiques i en el seu discurs l'orientació tecnològica i sociocrítica de forma complementària.
- La metodologia de l'ASC ha d'ampliar la seva activitat a diferents àmbits de la sociocultura i l'educació, concretament als mitjans de comunicació social i les tecnologies de la informació, a l'àmbit de la salut

comunitària, als serveis socials, a la gestió cultural i molt especialment a l'àmbit del lleure i de la pedagogia comunitària.

- És important que en l'aplicació d'aquesta metodologia es potenciï la seva part de *recerca sobre la praxi*, a partir de metodologies participatives de caràcter científic com ara la Investigació-Acció Participativa, entre d'altres.

Conclusions sobre el model de desenvolupament comunitari:

Com a tercer i últim eix de les conclusions presentem el model de desenvolupament comunitari en relació amb tres aspectes que el configuren: la participació ciutadana, la iniciativa social i l'acció comunitària.

La participació ciutadana s'ha de considerar i exercir, tant per part de l'Administració com de les entitats socials, com a *aprenentatge i exercici*. Per fer-ho possible cal que les entitats i els equipaments del territori siguin capaços de construir climes de confiança i d'accessibilitat, de seguretat i de llibertat d'expressió i d'aplicar adequadament els sistemes de gestió participativa en els equips i en les organitzacions.

El model de participació presentat en aquest treball requereix avançar en la construcció d'*espais de diàleg* entre les administracions, la ciutadania i la iniciativa social. Això només serà possible si les organitzacions socials i la mateixa ciutadania participen en la gestió pública mitjançant la presa de decisions i, si al seu torn, les administracions consideren i valoren aquestes organitzacions com a interlocutors vàlids i complementaris de les seves actuacions.

Considerem que no qualsevol pràctica participativa és eficient. Un procés de participació produeix autèntica eficàcia social quan, per exemple, augmenten les propostes associatives de l'entorn, quan es consolida el *treball en xarxa* a partir de vincles estables de coordinació i col·laboratiu que es promou la presa de decisions per part de tots els participants.

L'acció voluntària per tal que realment contribueixi al canvi i a la millora social cal que desenvolupi la seva capacitat política, de denúncia i de ciutadania activa, moltes vegades oblidada per part de les organitzacions socials i utilitzades de forma incorrecta per part del Mercat i de l'Estat.

La iniciativa social que es porta a terme, especialment a través de les organitzacions del Tercer Sector, cal que continuï exercint un lideratge social significatiu. Perquè això sigui possible es requereix que aquestes organitzacions promoguin i practiquin valors com la solidaritat, la cohesió i la justícia social i que els seus dirigents-líders treballin a partir de models de gestió participativa i relacional; i també que aquestes organitzacions promoguin la diversitat associativa.

És important que en l'aplicació d'aquesta metodologia es potenciï la seva part de *recerca sobre la praxi*

Pel que fa a l'*acció comunitària* considerem que des de la seva praxi convé tenir en compte una sèrie de factors:

- L'acció comunitària i l'apoderament de comunitats ha de repensar la pràctica i considerar que la idea central que ha de dirigir les seves actuacions és la de la *construcció de vincles* entre les persones, a partir d'interessos, identitats o afectes. Per tant, la idea de proximitat no s'entén únicament des d'una clau territorial.
- L'acció comunitària es fonamenta especialment en *valors, principis o aspiracions*. Són accions amb dimensió relacional i transformadora que s'apliquen des d'un paradigma, no únicament tècnic, sinó fonamentalment crític-participatiu.
- Promoure la transformació i el canvi en les relacions comunitàries requereix *canviar les formes de pensar i de reformular els problemes* així com plantejar formulacions clares i precises dels objectius del canvi.
- Cal promoure espais de treball, estratègies i instruments que facin possible *la transversalitat i el treball en xarxa* i que aquests espais de treball tinguin una finalitat acotada i compartida pels participants, on la ciutadania se senti reconeguda i valorada, i que les accions que es duguin a terme resultin útils i eficaces per a la comunitat.
- Per últim, l'acció comunitària, a causa de la complexitat social i educativa en la qual està immersa, ha de repensar i revisar alguns dels seus mètodes com ara: *l'avaluació i els diagnòstics comunitaris, la interdisciplinarietat, el lideratge polític i la coherència metodològica*.

Txus Morata Garcia
 Professora de la Facultat d'Educació Social i Treball Social Pere Tarrés-
 URL
 tmorata@peretarres.org

E. Palasí Luna
 Postgraduada en Participació ciutadana per la UAB i Diplomada en
 Educació Social i Treball Social per la Universitat Ramon Llull
 epalasi@peretarres.org

Bibliografia

- Ander-Egg, E.** (1989) *La animación y los animadores*. Narcea. Madrid.
- Caride, J.A.** (2005) *La ASC y el Desarrollo Comunitario. Como educación social*. Revista educativa 336
- Erlinghagen, M.; Hank, K.** *La participación de las personas mayores europeas en el trabajo de voluntariado*. Boletín sobre el envejecimiento. Observatorio de Personas mayores. IMSERSO, 17; 2005.
- García Roca J.** (2004). *Políticas y programas de participación social*. Síntesis. Madrid.
- INSERSO** (1997) *Participación social de las personas mayores*. Ministerio de Asuntos Sociales. Madrid.
- Llena, A.; Ucar, X.** (Coord.) (2006), *Miradas y diálogos en torno a la acción comunitaria*. Graó. Barcelona.
- Marchioni, M. (2006) *Cambio social, crisis del estado social y participación de la ciudadanía*. Instituto Marco Marchioni. Comunidad, participación y desarrollo. Madrid.
- Martínez de Miguel, S.** *Alternativas socioeducativas para las personas mayores*. SL Dikynson. 2009. Madrid.
- Merino, J.V.** (1997) *Programas de ASC. Tres instrumentos para su diseño y evaluación*. Narcea. Madrid.
- Morata T.** (1997) *ASC y desarrollo comunitario*, En Trilla, *Animación Sociocultural. Teorías, programas y ámbitos*. Ariel. Barcelona.
- Morata, T.** (2009) *De la Animación sociocultural al desarrollo comunitario*, Trabajo doctorado, Universidad de Deusto.
- Morata, T.** (2011) *De la Animación Sociocultural al Desarrollo Comunitario: su incidencia en el ocio*. Revista d'Innovació i Recerca en Educació (REIRE). Barcelona ISSN electrònic 2013-2255
- Morata, T; Garreta, F.** (2012) El tiempo libre como dinamizador y/o activador de comunidades. Revista Educación Social. nº 50. Barcelona
- Pérez Serrano, G.** (1997) *ASC. Técnicas de trabajo e investigación en ASC. Técnicas de dinamización social*. UNED, Vol. IV. Madrid.
- Pérez Serrano, G.; Pérez de Guzmán Puya, M.V.** (2005) *El animador sociocultural. Buenas prácticas de acción sociocultural*. Narcea. Madrid.
- Pérez Serrano, G.; Pérez de Guzmán, M.V.** (2006). *Qué es la animación sociocultural. Epistemología y valores*. Narcea. Madrid.
- Puig, T.** (1988) *Animación Sociocultural. Cultura y territorio*. Popular. Madrid.
- Puig, J.M.; Trilla, J.** (1996) *Pedagogía del ocio*. Laertes. Barcelona.
- Saez Carreras, J.** (2002). *Pedagogía social y programas intergeneracionales: educación de personas mayores*. Aljibe. Málaga.
- Trilla J.** (1997) *Animación Sociocultural*. Teorías, programas y ámbitos. Ed. Ariel. Barcelona.
- Ucar, X.** (2002) *Medio siglo de ASC en España. Balance y perspectivas*. Revista Iberoamericana de Educación. Barcelona.

Ventosa Perez, V. (1993) *Animación y Desarrollo Sociocomunitario*. UNED. Madrid.

Zubero, I. (1996) *El papel del voluntariado en la sociedad actual*. Documentación social, N° 104, Madrid.

---

1 Ruskin, H (2000) “Cómo puede la educación contribuir al desarrollo humano”. En *Ocio y desarrollo humano*. Bilbao. Documentos de Estudios de ocio, p. 121.
